

A történetírás határai és határsértései _____

Elias Canetti *Káprázat* című regényének főhőse, Peter Kien professzor egy világhírű sinológus, aki csak a könyveinek és kéziratainak él, miközben házi könyvtárából nem szívesen mozdul ki. Hogy a külvilág problémáit teljesen kizárja életéből, szemét csak olvasáskor nyitja ki, fülét pedig becsukja, ha nem tudományos kérdésekről van szó. Házvezetőnőjét azért veszi feleségül, hogy legyen, aki a könyveit gondozza, egyébként a nőket lenézi, és gyakran monologizál arról, hogy a német nyelvben nőnimmel álló történelem kifejezésnek inkább hímnemű névelőt kellene adni.¹ Canetti regényében a feleség később utcára teszi a professzort, akinek így könyvek nélkül kell szembenéznie a bécsi városi társadalommal. A külvilággal való találkozást a tudós nem tudja feldolgozni: bár végül visszaszerzi lakását, mentális összeomlása során lakása ajtaja elé barikádot épít könyveiből, így próbálva végleg elsáncolni magát minden külső hatástól: „A polcokról könyvek hullanak a padlóra. Kien hosszú karjával felfogja őket. Nagyon halkan, nehogy kint meghallják, egyik rakást a másik után cipeli ki az előszobába. A vasajtó előtt halomba rakja a könyveket. S mialatt az éktelen lármá az agyát szaggatja, hatalmas sáncot épít a könyvekből.”²

Canetti regénye általános kritika volt a két világháború közötti értelmiségi attitűdökkel szemben, arra azonban a konkrét időbeli kontextuson kívül is rámutat, hogy a tudomány által termelt tudás nem feltétlenül eredményez nyitottságot; gyakran járul ugyanis hozzá falak létrehozásához és fenntartásához. Tanulmányomban a történettudományos határokat historiográfiai szempontból értelmezem, e megközelítésnek pedig legalább két lehetséges módja van. Egyrészt tanulságos lehet a *térbeli fordulat*ra mint történetírás-történeti jelenségre koncentrálni és feltárni annak előzményeit vagy meghatározni a posztmodernnel való viszonyát. A tudománytörténeti áttekintéssel láthatóvá válnak azok az értelmezési hagyományok és diskurzusok, amelyeknek köszönhetően a Hajnal István Kör idei konferencia-felhívásában a *statikus*, örök érvényű határfogalmak helyett a folyton változó ütközőzónák mint *konstrukciók* kerülnek főszerpbe. Az első megközelítésben tehát arról lesz szó, hogy a történészek hányféleképpen értelmezik a határ

¹ Canetti 1985: 202.

² Canetti 1985: 610.

fogalmát. Ehhez képest külön téma a *historiográfiai határ*, hiszen a történészek elbeszéléseikkel nemcsak értelmezik a határokat, de közben maguk is határokat hoznak létre. Folyamatos határmunkálatban vesznek részt, amelynek során választóvonalakat hoznak létre kollégáikhoz, más tudományokhoz vagy a publikumhoz képest. Ebben a vonatkozásban a történetírás-történet feladata e határok láthatóvá tétele és elemzése.

A historizmus határfogalmi

Az 1980-as, 1990-es években bekövetkező térbeli fordulat jelentősége, hogy általa az újabb tudományos megközelítések a tereket nem halott és mozdulatlan egységekként, fizikai realitásokként kezelik, hanem sokkal inkább képlékeny jellegű, diszkurzív képződményeknek tartják őket, továbbá a tereknek külön ágenciát tulajdonítanak.³ A különböző térfelfogások közötti viták azonban nem a posztmodern korban kezdődtek el.

A 19. század második felében zajló történészi professzionalizáció vezető gondolata, a historizmus döntően nemzeti történeteket írt, a nemzetet azonban *történeti képződményként* fogta fel. Ha pedig a nemzet történelmi, azaz időben változó területű és összetételű fogalom, akkor a határai sincsenek kőbe vésve. Éppen ezért a historizmus, valamint az abból kinövő szellemtörténet éles ellentétbe került a természetes határok elvét hirdető tudományos iskolákkal és politikai törekvésekkel. Domanovszky Sándor már egy 1908-ban a *Századokban* megjelent írásában kritizálta a történelmet etnológiai vagy földrajzi kategóriák szerint tárgyaló iskolákat, például Friedrich Ratzel német geográfus elméleteit. Domanovszky historista érvelése szerint a történésznek fontosabb az idő, mint a tér vagy a faj tényezője.⁴

A két világháború közötti német földrajztudomány, valamint a népi nemzet elképzelésére építő interdiszciplináris Volksgeschichte a néptalaj és kultúrtalaj fogalmakon keresztül a föld és nép szerves egységének képzetét hirdette: ebben a narratívában a nemzet határait természet szerint jelöli ki a vér- és nyelvközösség.

³ „A tér tán termelődik? Bizony, és egyben termelő is: a térben olvasható egyidejű jelenségek olyan variációkat mutatnak fel, amelyek sem kronológiailag, sem földrajzilag nem esnek egybe.” Lepetit 2004: 73. A térbeli fordulatról általánosabban ír, és tipológiai javaslatokkal is él: Mejsztrik 2006. A kérdéskörnek a nacionalizmus kutatásokban való megjelenéséhez: Gyáni 2010. Az „európaiság” aktuális problémáit vizsgálják diszkurzív határelemzéseken keresztül: Andrén–Lindkvist (eds.) 2017. A térbeli fordulathoz újabban lásd még: Gyáni 2020: 258–264.

⁴ Domanovszky 1908.

A szellemtörténet⁵ jegyében José Ortega a *Tömegek lázadása* című munkájában ironikus bírálattal illette a határok abszolút/statikus jellegű felfogását. „Ügymond »természetes határokról« van szó, s »természetességükön« azt értik, hogy a történelmet szinte mágikus módon, eleve meghatározza a föld. [...] Ha ebben az esetben is visszapergetjük az időt néhány századdal, azt látjuk, hogy Franciaország és Spanyolország is az elkerülhetetlen »természetes határokkal« körülvett, kisebb nemzetekből áll. A Pireneusokhoz vagy az Alpokhoz képest egyetlen hegyvidéki határ sem számít előkelőnek, amint azok a vízi határok sem, amelyek nem érik el a Rajna, a Calais-i vagy a Gibraltári-szoros vízbőségét. Ez persze csak azt jelzi, hogy mennyire viszonylagos a határok »természetessége«. Minden korban a gazdasági és hadi eszközök függvénye. [...] Vagyis a határ nem nemzetformáló *kezdemény*, hanem megfordítva: *kezdetben* akadály, később azonban, amikor áthágják, az egység biztosítására szolgáló, tárgyi eszköz.”⁶ Ortega szerint tehát a nemzetek határait nem a nyelvi, földrajzi vagy etnikai közösség jelöli ki szinte természetszerűleg, hanem mindenkor politikai és gazdasági egységesítési folyamatok eredményeképp jönnek létre. A határ kezdetben éppen a nemzetépítés akadályja, hiszen csak a különböző nyelvi és más, közösségi határok felszámolásával alakulhatnak ki egységes nemzeti területek.

Nemcsak a határok, de általában a terek érzékelését is relativizálja (historizálja) az osztrák szellemtörténész Dagobert Frey, aki a gótikus és reneszánsz látásmódról, térérzékelésről írt könyvet 1929-ben. A *Gótika és reneszánsz történetivé* teszi és fejlődésében mutatja be az emberi képzelőerőt, pontosabban azt, ahogy látunk és szemléljük a minket körülvevő világot. A középkori gótikus ábrázolás térben és időben egymástól távol álló jelenségeket jelenített meg, és nem kínált egységes mércét a megjelenített állapotok érzékeléséhez; például a festészetben az ábrázolt dolgokat egymásutániségükben kellett olvasni. Ehhez képest a *reneszánsz* a tér és idő egységét ábrázolja, az ábrázolt testet pedig objektíve elhelyezi a természetben, miközben maximális pontosságra és a valóság visszaadására törekszik. A térérzékelés módja a szellemtörténet szerint tehát nem eleve adott: a térbeli látásmódra a reneszánsz „szoktatta” rá az embert azáltal, hogy a művészetet a valóság tükrévé igyekezett tenni.⁷

A terek és határok kultúrától függő változékonyságának historista gondolata azonban gyakran összeütközésbe került a történészek nemzeti meggyőződésével, amire Kring Miklós 1934-es tanulmánya lehet jó példa. A Domanovszky-

⁵ Erős 2015: 153–176.

⁶ Ortega 2019: 232–233. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷ Frey 1929. Frey könyvéről bővebben: Törő 2020.

tanítvány Kring a határok történetileg konstruált elvéből indult ki: szerinte tévesen vetítjük vissza mai határfogalmainkat a múltba, hiszen a magyar történelem első évszázadaiban a határnak nem volt államjogi színezete, s azt nem olyan vonalszerűen kell elképzelnünk, mint ahogyan a modern térképek ábrázolják. A 13–14. század fordulójáig olyannyira bizonytalan (és inkább pontszerű egységekből áll) az ország határa, hogy az állam kifejezést is anakronizmus erre a korszakra használni.⁸ Kring Miklós tanulmányán látszik azonban, hogy szerzője figyelemmel kísérte az osztrák történetírás Burgenland-narratíváit, határértelmezését tehát ebben a kontextusban is érdemes megvizsgálni. A határok közjogi fel fogásában szerinte a magyarok megelőzték az osztrákokat, ráadásul Kring a Szent Korona-eszme területi vonatkozásainak, illetve a közjogi értelemben vett Szent Korona-tannak is kiemelt szerepet szánt, mert szerinte a koronaeszme döntő módon járult hozzá egy modern államfogalom kialakulásához.⁹ Mindez annak fényében nem meglepő, hogy mestere, Domanovszky Sándor aktív vitapartnere volt osztrák történészeknek és politikusoknak: 1920-ban Karl Renner osztrák államkancellárral szemben például úgy érvelt, hogy a nyugat-magyarországi határok ezer éven keresztül stabilan álltak, a Nyugat-Magyarországra vonatkozó osztrák területi igények tehát nélkülözik a történeti alapot.¹⁰

A historizmus és a szellemtörténet a határokat konstruálnak fogta fel ugyan, ám amikor az irányzatot képviselő történészek a Másik (egy másik nemzet, például az osztrák) narratíváival találkoztak és vitatkoztak, ezek a – saját nemzeti közösséget körülvevő – határok megszilárdultak, megfagytak.

Terek és határok értelmezései a posztmodern korban

A posztmodern korban az újabb tér- és határfelfogások képviselői az előbb bemutatott historista állásponhoz hasonlóan elvetik az abszolút, időben mozdulatlan határok elvét. Más történeti tárgyat historizálnak azonban, és azt máshogyan teszik,¹¹ mint azt néhány példán keresztül igyekszem bemutatni.

A sztálinizmuskutató német történész, Jörg Baberowski *Erőszak terei* című műve szerint az erőszak által létrehozott ideiglenes, gyorsan változó tereket nem lehet nagy történetek keretén belül vagy társadalmi struktúrák elemzésével leírni.

⁸ Kring 1934: 23.

⁹ Kring 1934: 22.

¹⁰ Domanovszky 1920.

¹¹ Bár az kérdéses, hogy használható-e a historizálás (bizonyos mértékben időbeli folytonosságra építő) fogalma a posztmodern diszkontinuitásra alapozó eljárásánál.

Erőszak kapcsán ugyanis nem társadalmi terekről van szó, hanem az erőszakos cselekedetek által kialakított ideiglenes zónákról, párhuzamos világokról, mint amilyenek például a koncentrációs táborok. Baberowski szerint a történésznek az erőszak eseményének részletes leírását kell megkísérelnie, és mások által is felfogható történeti tapasztalattá kell alakítania. Nem hosszú időt átfogó történeteket, folyamatokat kell róla elmesélni, és nem szociológiai modellekkel kell azt magyarázni, mert ezek elégtelen eszközök egy mindenhol mindig ott lappangó jelenség megragadására. Baberowski felfogásában a tér határsértő esemény, az erőszak terei ugyanis a társadalmi határok ideiglenes, de rendkívül hatékony felülírását illusztrálják.¹²

Más szerzők történeti narratívái éppen a társadalmi határok rögzülésének történeti gyökereit taglalják. Nancy Folbre feminista közgazdász a társadalmi nemi határokat teszi láthatóvá eszmetörténeti munkáiban, miközben a középkortól napjainkig veszi számba a befolyásos elképzeléseket gazdaságról és annak nemi dimenzióiról. A szerzőnő szerint a közgazdasági gondolkodás és nyomában a közfelfogás a piacot férfiként, a családot és az otthont pedig nőként ábrázolja. A piac a versengés és a racionális önmegvalósítás terepe, amellyel szemben a család feminin: morális, altruista elvek alapján tartja össze a ház anyyala, a nő. Ebben a történeti narratívában a határok kiemelése egyben az elmosásukra tett kísérlet is. A szerzőnő aktuális célkitűzése, hogy férfi vagy női elfoglultságú gazdasági koncepciók helyett egy „emberi” felfogás törjön utat, amely egyenlőnek ismeri el a háztartási munkát a piaci munkával, és nem jelöli ki az egyes szférákat férfi vagy női felségterületnek.¹³

A társadalmi határok fenntartása és megszüntetése más történetekben is fontos kérdésként merül fel. A határok történetének szintetizálására törekszik újabban a Bécsi Egyetem gazdaság- és társadalomtörténésze, Andrea Komlosy egy 2018-ban megjelent könyvében. A szerzőnő aktuális vitákra reagálva történeti elemzéssel szeretné megmutatni, hogy a határokat nem lehet eltörölni, mert a választóvonalak a mindennapi élet részei, például minden identitás határkijelölésekből áll. A határok ráadásul megszűnésük után is hatást gyakorolhatnak, amely jelenséget a *fantomhatár* fogalma ír le az NSZK/NDK törésvonal vagy a kelet-közép-európai Habsburg-örökség esetében.¹⁴ Komlosy ugyanakkor a határok átjárhatóságát is demonstrálja a nemzetállami kereteken túlnövő virtuális vagy a globális emberi jogi tér koncepcióival.¹⁵

¹² Baberowski 2019.

¹³ Folbre 2009: 319.

¹⁴ Komlosy 2018: 127–130.

¹⁵ Komlosy 2018: 72–73.

A határhelyzetben lévő területek más narratívákban egyenesen pozitív értéktöltetet kapnak. A térbeli fordulat legjelentősebb németországi képviselője, Karl Schlögel *Európa-szigetcsoport* című könyvében olyan városokat mutat be szubjektív útleírásain keresztül, amelyek több világ határán állva kultúrák közötti kapcsolóként és közvetítőként funkcionáltak. Számos kelet-európai városra, így Odesszára, Nagyváradra vagy Lembergére a második világháború előtt prosperáló polgári kultúra volt jellemző, amely tény a szerző szerint alapvetően kérdőjelezi meg a Nyugat és Kelet közötti határkonstrukciók érvényét. Schlögel szerint határ termékeny feszültséget generál, s ez figyelhető meg a régebbi korszakok határvárosain kívül napjaink autóbazáiraiban, nagykereskedéseiben (így a litván Marjampole településen), amelyeket a magaskultúra lenéz ugyan, ám amelyek inkább testesítenek meg egyfajta európaiságot, mint a kulturális elit konferenciái.¹⁶

Egyes értékelések szerint a jelenlegi tudományos törekvések közül viszont a leginkább az antropocén, valamint a poszthumán értelmezések a leginkább határsértő¹⁷ jellegűek, hiszen minden diszciplináris válaszfalat¹⁸ átlépnek. Az ember természetre gyakorolt hatását és a klímaváltozás okait elemző antropocén történetekben például több idősík és főszereplő egyesül: a föld mint természet története (1), a földi élet, így például az evolúció múltja (2), valamint az ipari társadalom története (3) együtt válik vizsgálat tárgyává, eltüntetve ezzel az ember és természet (és akár a humán- és természettudományok) közötti különbségeket.

Kortárs viták a térbeli fordulat definiálásáról

A történetírásban a módszertani újítást zászlajukra tűző szerzők általában reflektálni szoktak saját elméleti gyökereikre, és historiográfiai hagyományokhoz próbálják kötni magukat. Nincs ez másképp a térbeli fordulat (poszt)modern képviselőivel sem, akik jelenleg is vitákat folytatnak arról, pontosan miben is jelent

¹⁶ Schlögel 2018: 37–40.

¹⁷ Lásd Charles Patterson *Eternal Treblinka* című művét, amelyben a szerző párhuzamot von a holokauszt és az állatok elpusztítása között: a hasonlóságot szerinte a vágóhidak szerkezete, a személytelen és gyors ölés aktusa, az ipari mértékű pusztítás, valamint az áldozatok alacsonyabb rendű élőlényekként való felfogása mutatják. Patterson 2002.

¹⁸ Simon 2020: 189. Egyes szerzők az emberi kultúra és a természet (ezzel együtt a humán- és természettudományok) közötti válaszfal lebontását kifejezetten ellenzik, és veszélyesnek tartják a történettudomány autonómiájára nézve. Az egyik fő kérdés itt az, hogy az új (technológiai, természeti) válságokkal való szembenézést vajon diszciplínák közötti együttműködés vagy a tudományágak közötti határok megszüntetése segíti. Az erről szóló vitához lásd: D'Oro 2020.

újdonságot a történész térbeli tudatossága. A *History and Theory* című folyóirat 2013-ban egy külön számot szentelt a témának. Beat Kümin és Cornelia Osborne bevezető tanulmánya¹⁹ éles kritikával illeti a történetírást, mert az mind ez idáig csak az időt kezelte dinamikus tényezőként, a tereket statikusnak tekintette.²⁰ Ilyen szempontból még az Annales-iskolához köthető Fernand Braudel munkássága sem jelent kivételt, hiszen a területek határai nála is természetileg adottak, természeti akadályok képezik. A szerzőnők szerint az előrelépést a posztmodernhez kötött nyelvi fordulat hozhatja el, s nagy szerepet játszik ebben a diszciplináris újjátásban a feminista földrajz, a testtörténet, a történeti régészet és az építészet, mivel ezek a megközelítések több oldalról mutatják be a terek konstruált jellegét.

Van azonban olyan szerző is, aki kétségbe vonja, hogy az utóbbi évtizedekben bármiféle fordulat ment végbe a történetírás terekhez való viszonyában. A már említett Karl Schlögel egy nemrég megjelent írása szerint a tér és idő viszonyát boncolgató értelmezéseknek már hosszú tradíciója van, s itt a névsor Arisztoteléstől Georg Simmelen át Carl Schmittig terjed. A posztmodern szerzők, például Michel Foucault nem mondanak sokkal többet a régebbi korok történészeinél: a posztmodern határfelfogás ugyanis szintén arra az érvre támaszkodik, hogy minden területi egység történetileg keletkezett, és az idő múlásával változik. Schlögel szerint a történészek nem véletlenül az időt részesítették előnyben a terek helyett (elmarasztalni őket ezért túlzás lenne), hiszen térbeli történéseket is csak lineárisan elbeszélve, tehát az idő tényezőjére támaszkodva képes leírni és az olvasó számára érthetővé tenni a történettudomány.²¹ Ahhoz, hogy egy adott térben (például egy városban) egyszerre zajló folyamatokat teljesen átlássunk, szintetikus (szimultán) látásmódra van szükség, mert egy adott pillanat eseményeit a tér minden, egymástól egyébként távol álló pontjában egyszerre kell érzékelnünk. Ezt az érzékelést pedig csak képek és térképek engedik meg, az írott történészi szövegek nem képesek rá. Éppen ezért Schlögel javaslata nem arra irányul, hogy a határok változékony jellegét emeljük ki (ebben szerinte nem új a térbeli fordulat), hanem hogy olyan új elbeszélési formákat keressünk, amelyek elmoszák a kép és nyelv, statikus és dinamikus, tér és idő közötti határokat; így a szakma sokat tanulhat a filmeket vagy az irodalmat vizsgálva, ahol ezek a választóvonalak rendszerint megszűnnek.²²

¹⁹ Kürmin–Osborne 2013.

²⁰ Hasonló álláspontból indult ki a posztmodern földrajz úttörője, Edward W. Soja, aki szerint a historizmus csupán az idő szempontjait vette figyelembe, ezáltal depolitizálta és semlegesítette a tereket, végső soron láthatatlanná téve a történelem térbeli dimenzióit. Soja 1989: 4–12.

²¹ Schlögel 2019: 29.

²² Schlögel 2019: 34–35.

Egy külön kategóriába tartoznak azok a szerzők, akik vitában állnak a poszt-modernnel, és a terek fizikai, anyagi oldalát tartják döntőnek, ebből kifolyólag a térbeli fordulat jelentőségét is inkább ebben a vonatkozásban ragadják meg. Az újmateriális fordulat hívei (Leif Jerram, Thomas F. Gieryn) elvetik azt a feltételezést, hogy a tereknek elsősorban mi adunk jelentést, és a határok csupán különböző szimbólumok, emberi képzetek lenyomatai (azaz konstrukciók) lennének. Ehelyett úgy látják, hogy a helyek (mint fizikai realitások) alapvető hatást gyakorolnak a történelem szereplőire, és behatárolják cselekvési szabadságukat; például bizonyos tárgyak felett az embernek nincs hatalma, a materiális környezetet (így a lakhatási viszonyokat) pedig nem lehet korlátlanul megváltoztatni.²³ Ráadásul stabil határokkal bíró helyekre szükség van annak érdekében, hogy a társadalom bizonyos intézményeket hitelesnek, igaznak és tekintélynek fogadjon el egy olyan korban, amikor a tudomány intézményeit erőteljes politikai támadások érik.²⁴ Ebben a felfogásban egy jogi, tudományos, politikai intézmény épülete már fizikai valójában tekintélyt parancsol, függetlenül a társadalmi környezettől.

A materiális fordulattal szemben az egyik legújabb hozzászólás 2020-ban jelent meg, e tény mutatja a terekről folyó diskurzus aktuális jellegét. A térbeli kérdések témájában specializálódott Philip Ethington történész szerint a helyeknek, így az intézményeknek nincs önmagukban jelentésük; egy jogi vagy tudományos intézmény hitelességét nem önmagában a fizikai helység adja, hanem az, hogy a társadalom milyen jelentéseket társít hozzájuk. A delphoi jósdának például nem volt attól nagyobb tekintélye az ókorban, mert egy magas hegyen helyezkedett el. A próféciák hitelességének kérdése nem fent dőlt el a magaslaton, hanem lent, a poliszban, ahol viszont meg is lehetett támadni a jóslatot, és újat is lehetett kérni.²⁵ A helyek mindig társadalmilag és kulturálisan szituált területek, amelyek legitimitása könnyen megkérdőjelezhető. Amennyiben a jelentésadást és a társadalmi környezetet nem vesszük figyelembe, úgy nem tudunk különbséget tenni tudományos vagy magukat tudományosnak álcázó intézmények között. Ethington ebben a vonatkozásban a határ fogalmát emeli ki, mint amely nélkülözhetetlen a térbeli analízisekhez. A határ ugyanis az a terület, ahol a helyek megtörténnek. Ez azt jelenti, hogy a fizikai helyek és a társadalom közötti határookban zajlik a terek értékkel, jelentéssel való felruházása.²⁶

²³ Jerram 2013: 415.

²⁴ Gieryn 2018.

²⁵ Ethington 2020: 114–117.

²⁶ Ethington 2020: 124–125.

Úgy gondolom, hogy a határfelfogások különbségeinek értelmezését elősegíti, ha bizonyos historiográfiai irányzatokat elkülönítünk egymástól. A historizmus és a posztmodern egyaránt a határok esszencialista, abszolutizáló felfogásával szemben határozza meg magát, s emiatt többen egyenesen elvi, erkölcsi potenciált tulajdonítanak a historista, más néven „történeti” szemléletnek.²⁷ A két irányzat között viszont egy alapvető különbség, hogy míg a historizmus szerint egy bizonyos dolog (például a nemzet) csak annak történetén keresztül és folyamatos átalakulásában ismerszik meg, addig a posztmodernben nincs dolog, aminek lineárisan el lehetne beszélni a történetét.²⁸ Így érthetővé válik, hogyan lehet egy két világháború közötti történész, így a már említett Kring Miklós vagy Domanovszky Sándor egyszerre a nemzeti határok védelmezője (osztrák történészekkel szemben) és relativizálója (a hazai nacionalista történet szemlélettel ellentétben). Ehhez képest egy posztmodern álláspont újdonsága a határok radikális átlépésében, illetve a határfeszegető elbeszélési formák felé történő orientációban fogható meg.

A historiográfia határai

A történészek által vizsgált határokról áttérve immár a történészek által létrehozott választóvonalakra, külön kiemelhető téma, hogy milyen sáncokat és a professzionális történetírás maga körül.²⁹ Marnie Hughes-Warrington ausztrál történésznő külön könyvet írt arról, hogy a történetírás történetéről író szerzők milyen térmetaforákat használnak elbeszéléseik megteremtésekor. A historiográfia gyakran ír bizonyos módszertani iskolák kapcsán „előrelépésről” (egy korábbi iskolához képest), mintha a történetírás története egy egyenes út lenne, amelyről a történésznek nem tanácsos letérnie. A térmetaforák arra szolgálnak a történész elbeszélésében, hogy stabilizálják a történetírás határait, és kirekesszék az oda

²⁷ A történeti gondolkodásnak általában véve morális, sőt politikai fontosságot tulajdonít: Snyder 2019. A természetes életterekben gondolkodó német Volksgeschichte hagyományával szemben a tereket historizáló értelmezések mellett teszi le a voksát Gerd Schwerhoff német történész: Schwerhoff 2013: 431. Ezzel szemben mások a historizmust és a historizálás eljárását elégtelennek tartják az aktuális válságok (digitális, környezeti kihívások, a menekültkérdés) értelmezéséhez, így nem tulajdonítanak automatikusan pozitív jelentést a historizmusnak. E szerzők úgy érvelnek, hogy az időbeli folytonosságot hangsúlyozó és nemzeti alapú historizmus nem képes elégséges értelmezési keretet nyújtani olyan jövőbeli katasztrófákhoz, amelyek precedens nélküliek (tehát a történeti folytonosságon belül értelmezhetetlenek, felfoghatatlanok) és globális jellegűek. Ehhez az állásponthoz lásd: Norton–Donnelly 2020; Simon 2020.

²⁸ Ezt a különbséget szemléletesen mutatja be: Simon 2019.

²⁹ A historiográfia határaihoz lásd még: Erős 2014.

nem illő, rivális történeteket.³⁰ A történész a történetírással a múlt „épületét” vagy „emlékművét” védi a rombolástól, azaz a nem megfelelő értelmezésektől. A határok felhúzása azonban könnyen az álláspontok megmerevedéséhez és a tudományos munka etikai vonatkozásainak figyelmen kívül hagyásához vezethet. A szerzőnk szerint ezek a határok a valóságban korántsem olyan stabilak: bár a történelem topográfiája tele van határmetaforákkal, ezek összekuszáltak és vitathatók, ennek felismerése pedig a múlttal kapcsolatos etikai választás szabadságát és terhét hozza magával.³¹ A könyv a historiográfia-írás számára azt javasolja, hogy a történészek mellett filmkészítők, (kép)regényírók, zenészek vagy épp játékfejlesztők koncepcióit is tanulmányozza, hiszen így elkerülheti az aktív történész vs. passzív olvasói közeg képeinek megkonstruálását, és rámutathat a történelmet csínálók, illetve fogyasztók sokféleségére.³²

Más példák alapján azt a kérdést is fel lehet tenni, mennyit ér önmagában a térbeli tudatosság, tágabb értelemben az elméleti tájékozottság – mert előfordul az is, hogy a határok konstruált jellegére való odafigyelés nem feltétlenül eredményez nyitottabb tudományos álláspontot. John Lewis Gaddis diplomáciatörténész arról írt könyvet, hogy a történészek miként térképezik fel a múlt köd borította táját, és hogy szerinte milyen térmetaforákkal lehet leírni a történészi munkát. Álláspontja nyitott a természettudományok felé, és rendkívül zárt a társadalomtudományok irányában. Gaddis szerint az evolúciós biológia és a paleontológia a történettudományokhoz hasonlóan nem laboratóriumokban, hanem gondolat kísérletekkel jut tudományos eredményekhez, tehát pár különbséget leszámítva rokontudományokról van szó.³³ Ezzel szemben a társadalomtudományok létrejöttük óta ugyanabba a hibába esnek, azaz egyetlen változóval magyaráznak minden eseményt, hogy könnyebb legyen jóslniuk.³⁴ Gaddis műve arra is jó példa, hogy a történészek nemcsak a publikummal, hanem más tudományokkal szemben is határokat húznak történelemmel kapcsolatos elképzeléseik alátámasztása érdekében.

³⁰ Hughes-Warrington 2013: 27.

³¹ Hughes-Warrington 2013: 86. Ebből adódik, hogy a történetírásban a revíziók, azaz egy adott téma átértelmezései nem szükségszerűen, progresszív módon és lineáris formában követik egymást – nem következnek be automatikusan, például a feltárt levéltári anyag bővülésével párhuzamosan.

³² Hughes-Warrington 2013: 90.

³³ Gaddis 2002: 40–41. A szerző szerint a természettudományos múzeumokban kiállított őslények sem valódiak, a látogatók mégis elfogadják a rekonstrukció hitelességét.

³⁴ Gaddis 2002: 56.

A történetírás határai közül meg lehet még említeni a nemzeti, politikai és eszmetörténeti, valamint a nemi különbségek fenntartását szolgáló ütközőzónákat, jóllehet arról eltérő vélemények vannak, melyik válaszfal mennyire játszik fontos szerepet. Herman Paul szerint a 19. századi történetírók professzionalizáció nem csupán szakmai szempontok érvényesítését jelentette, és nem csak az válhatott szaktörténésszé, aki egyetemesen elfogadott módszertani minimum normákat tett magáévá.³⁵ Az első történetírók inkább egyfajta kritikai *ethoszt*, a tekintélyekkel szembeni szkeptikus *attitűdöt* követeltek meg a forráskutató történetíróktól, mint egy módszertani minimumot. A szakmába való befogadást és a történetírói céhből való kizárást pedig legalább annyira meghatározták a társadalmi tényezők, mint a professzionális vonatkozások. Herman Paul Leopold von Ranke példáját említi ezzel kapcsolatban, aki Harry Bresslau nevű, zsidó vallású tanítványának azt tanácsolta, váltson protestantizmusra, ha szakmai karrierre pályázik.³⁶

A teljes képhez hozzátartozik, hogy egyes újabb értékelések szerint ezek a – kirekesztő – határok létfontosságúak a történetírói szakma integritásának védelme érdekében. Antoon de Baets 2019-ben megjelent művében a történetírókat érő politikai támadások és cenzúrák történetét dolgozta fel, és különösen arra kereste a választ, mit tehet (milyen határokat húzhat) a történetírás a politikai hatalommal szemben. Szerinte demokráciákban és autoriter rendszerekben egyaránt létfontosságú, hogy a politika által megbélyegzett szakember mellett kollégái nyilvánosan felsorakozzanak petíciók, tüntetések vagy állásfoglalások által.³⁷ A szerző historiográfiai példák alapján arra a következtetésre jut, hogy rövid távon ugyan legtöbbször kicsi vagy semmilyen kézzelfogható hatása nincs az ellenállásnak, hosszabb távon a történetírói szakma integritásának tradíciója múlhat a morális kiálláson.³⁸

A történetírás tehát választóvonalakat konstruál, ezeket az árkokat azonban folytonos kihívás éri szakmán kívülről és belülről egyaránt. A következőkben két olyan historiográfiai jelenséget mutatok be, ahol a határsértés kérdése erősen felvetődik: az emigráns és a globális történetírás eseteit.

³⁵ Paul 2016: 11. Herman Paul arra is hoz példákat, hogy egyes történetírók annak ellenére is a szakmai cég tagjai maradhattak, hogy módszertanukat alapvető és elutasító jellegű bírálatok érték egyes szaktársaik részéről.

³⁶ Paul 2016: 12–13.

³⁷ De Baets 2019: 141.

³⁸ De Baets 2019: 142–143.

Határsértő történészek története

Az emigráció kifejezés elsősorban a hely dimenziójára utal. A nemzeti határt át-lépő történész megszokott helyét idegenre cseréli, ami új térérzékelést von maga után. Peter Burke egy újabb monográfiája szerint az emigránsok olyan kritikai szemléletet hozhatnak magukkal a befogadó országokba, amellyel egész tudományágakat képesek újragondoltatni vagy épp a semmiből megalapítani. Szerin-te Angliában emigránsoknak köszönhetően lett komoly művészettörténet (Aby Warburg), szociológia és antropológia. Az Egyesült Államokban Európából elül-dözött történésznő (Gerda Lerner) hozta létre az első nőtörténeti tanszéket.³⁹ A hazájából száműzött vagy önkéntes módon emigráló személy a fizikai távolság mellé érzelmi távolsággal is fel van vértezve, ezért mind a befogadó, mind az elha-gyott ország kultúráját, történelmét képes kritikusan szemlélni. A *deprovincializá-ció* mint pozitív értékkel felruházott fogalom végig kulcsszerepet kap a könyvben. Más államok üldözöttei a dolgokat olyan új szemszögből képesek megfigyelni, és olyan tudást tudnak a hazai tudományos vérkeringésbe bekapcsolni, amellyel glo-bális perspektívái nyílhatnak egy-egy diszciplínának. Az absztraktabb, Burke által „németes”-nek nevezett megközelítés így találkozott az angolszász empiricizmus-sal, amelynek köszönhetően a művészetelmélet vagy a pszichoanalízis egyre elfo-gadottabbá vált Nyugaton.⁴⁰ Azok az országok, amelyek nagy számban üldöztek el tudósokat politikai vagy vallási alapon, provincializálódtak, tudományos rangsor-ban hátrébb kerültek Burke ítélete szerint.

Peter Burke megközelítését árnyalja Stefan Berger és Antoon de Baets, amikor óvatosságra intenek az emigráns történészek megítélésével kapcsolatban. Szerin-tük számos esetben megfigyelhető, hogy az emigráció nem eredményez nyitott-ságot, esetleg új témákkal, műfajokkal való kísérletezést: példaként az 1917 után emigráló orosz történészeket említik, akik az eurázsiai történet szemlélet kidolgo-zásában játszottak fontos szerepet, amely inkább bezárkózó nacionalista jelleg-éről ismert, mint transznacionális nyitottságáról.⁴¹ Az emigrációban bezárkózó történészek esete így azt mutatja, hogy a valós határok átlépése nem feltétlenül eredményezi a mentális választóvonalak, emlékezeti keretek elhagyását, azaz az emlékezet nem feltétlenül kötődik helyekhez.

³⁹ Burke 2017: 151.

⁴⁰ Burke 2017: 164–166.

⁴¹ Berger – De Baets 2016.

Globális történetírás-történetek és dekonstrukciójuk

A globalizáció definíciói általában magukban foglalják a határok elmosódásának jelenségét, a problémakör pedig a historiográfiaírást sem hagyta érintetlenül. Az újabb historiográfiai összefoglalók egyik dilemmája ezzel összefüggésben, hogy miként haladják meg az eurocentrikus nézőpontot, amely a 19. századi német historizmust és annak recepcióját állította középpontba. A globális nézőpontú szerzők inkább azt hangsúlyozzák, hogy a Ranke-iskola recepciója nem volt egységes, így a történetírás modernizációja is heterogén módon zajlott le.

Ezzel együtt viszont több historiográfus (így Eckhart Fuchs, újabban Daniel Woolf) megjegyzi, hogy a történetírás történetei szükségképpen Európa-centrikusak kell hogy legyenek, mert a történetírás tudománnyá válása ezen a kontinensen következett be, s az európai modernség feladása egyben a történelem tudományos jellegének tagadását is jelentené. Míg Eckhardt Fuchs ezt a félig megengedő álláspontot „szoft eurocentrizmusnak” nevezi,⁴² Daniel Woolf határozottabban fogalmaz egy közelmúltban megjelent, globális látókörű összefoglalójában. Ő úgy látja, az európai történetírás története fontosabb (és így továbbra is kitüntetett figyelemben kell részesíteni), mint más kontinenseké. Mivel a 19. századi európai professzionalizmus globálisan is uralkodóvá vált, jelentőségében lekörözi az Európán kívüli történetírásokat.⁴³ Az európai történészek módszertani szempontból keveset vettek át az Európán kívüli népek történetírásából (az átvétel inkább fordítva történt), a más kontinenseken írt történeti munkákkal való szembesülésük/találkozásuk inkább identitásépítés vonatkozásában volt lényeges, hiszen az „idegenek” történetfelfogásához képest határolták el saját, európai alapú világgépüket.⁴⁴

⁴² Fuchs 2001.

⁴³ Woolf 2019: 5–8.

⁴⁴ Daniel Woolf ugyanakkor arra is kitér, hogy a Thomas Kuhn-féle paradigmaelméletnek a historiográfiában való alkalmazása (például a professzionalizmus paradigmájának középpontba állítása) az előnyök mellett hátrányokkal is jár. A Kuhn-modell alkalmazásának köszönhető ugyan, hogy a tudományt már nem töretlen és egyenes vonalú fejlődésnek tekintjük, s figyelembe vesszük a mindenkori kutatások társadalmi, kulturális dimenzióit is. Ám ha csupán az egyes paradigmaváltásokban jelentős szerepet játszó történettudósokra koncentrálunk a historiográfia vizsgálatakor, akkor nagy számban maradnak ki elbeszéléseinkből például az Európán kívüli szerzők és a nők. Woolf 2019: 238–239. Ezáltal fennáll a veszély, hogy a historiográfiaírás is hozzájárul a nők és az Európa határain túl alkotó történetírók láthatatlanná válásához, ami etikai kérdéseket vet fel. A paradigma fogalmának alkalmazhatóságához újabban lásd még: Domanska 2020: 186–187.

A globális szemléletű történeteket elemzi kritikusan Franz Leander Fillafer történész. Ő arra hívja fel a figyelmet, hogy bár az utóbbi évtizedekben a nemzeti narratívákat a történetírás megkérdőjelezte és dekonstruálta, a nemzeti látószög pozitív alternatívájaként ajánlott globális történelemszemlélet fogalmai, politikai vonatkozásai már sokkal ritkábban tárgyai kritikai reflexióknak.⁴⁵ Fillafer a felvilágosodás egyetemes történeteitől kiindulva veszi sorra a világnak egységes múltat tulajdonító narratívákat. Szerinte a 18–19. századtól kezdve alapfeltevése a globális felfogásnak, hogy a történelmi események között térbeli kapcsolat van, ráadásul a történelem visszafordíthatatlanul a különböző múltak egységesítése felé halad. Erre az értelmezési tradícióra támaszkodnak napjaink globális szemléletű történetei is. A globális történetírás a szerző szerint alapvetően négy célt szolgál: 1. A történészek reagálni tudnak a multipoláris világ átalakuló hatalmi viszonyaira. 2. A sokszínű egyetemi hallgatóság elvárásainak jobban meg tudnak felelni. 3. A történészek védelmükbe vehetik az akadémikus történetírást, mondván, az lépést tart a demokratizálódással. 4. A tudomány fragmentációjával könnyebb szembenézni, ha egy átfogó (globális) keretben tárgyaljuk a történelmet és a tudomány fejlődését.⁴⁶ Fillafer szerint ezt a történelemszemléletet azonban több elfogultság is jellemzi. A globális történetek által alkalmazott olyan kifejezések, mint a „világméretű hálózatok” (*worldwide webs*), „kapcsolatok” (*connections*) vagy a tudás „áramlása” (*flow*), „keringése” (*circulation*), azt feltételezik, hogy az egyes területek, kultúrák és korszakok közötti kapcsolatok (tudásáramlás, tudásátvétel) javarészt problémamentesek. Ezáltal a történész mentesül a felelősség alól, hogy felfedje azokat a strukturális töréseket, blokkokat és korlátokat, amelyek megnehezítik vagy egyenesen ellehetetlenítik az egymásra hatásokat, kultúrák közötti párbeszédet.⁴⁷ A szerző szerint az „összekapcsolhatóság” (*connectivity*) fogalmának *de-esszencializálására* lenne szükség, és a kultúrák közötti félrefordítások, félreértések, kisajátítások történetére kellene fókuszálni. E kutatási programnak a historiográfia területén való kamatoztatása értelmezésében azt jelentheti, hogy a történetírás történetében nem önmagával azonos jelentésű paradigmák, irányok maradéktalan érvényesülését feltételezzük, hanem a félreértések, átértelmezések, eklekticizmusok, diskurzusok és az ezeket befolyásoló hatalmi viszonyok történetét is figyelemben részesítjük.⁴⁸

⁴⁵ Fillafer 2017: 3.

⁴⁶ Fillafer 2017: 26.

⁴⁷ Fillafer 2017: 28–29.

⁴⁸ Az egyik gyakori értelmezési vita Leopold von Ranke híres „wie es eigentlich gewesen” kijelentése körül zajlott/zajlik, amelyet többen egy természettudományos objektivitásra törekvő, pozitivisták munkaprogramként olvasnak, míg mások a benne rejlő esetlegességre

A historiográfia mint határtudomány

A bergsoni iskolához tartozó filozófus, Vladimir Jankélévitch szerint az irónia azt jelenti, hogy a dolgokat eltávolítjuk magunktól, definíciós műveletek során körbezárjuk és – legalábbis ideiglenesen – kijelöljük a tárgyak határait: „az irónia tehát abban áll, hogy minden oldalról körbezárjuk a dolgot, bekerítjük, és az összes elemet egybegyűjtve teljes körűen meghatározzuk. Az irónia nem más, mint hogy tudjuk, a szigetek nem kontinensek, és a tavak sem óceánok; a hajós, aki egy napon visszatér a kiindulási pontjára, megtanulja, hogy a Föld egyszerű golyóbis, és hogy a világ nem végtelen.”⁴⁹ Ilyen értelemben a historiográfia az ironikus határtudomány státuszára törekszik, amely fogalmi konstrukciókkal határol el egymástól értelmezési tradíciókat és történeti jelenségeket. A fogalmai – címkéi – (például: professzionalizmus, társadalomtörténet, szellemtörténet, historizmus) azonban hangsúlyozottan konstrukciók, azaz nem normatív erejűek, ugyanis érvényüket számos módon relativizálni lehet.

E historiográfia áttekintés alapján úgy gondolom, hogy a határok integráns részei a tudományos munkának, tágabban pedig a világról alkotott elképzeléseknek – ez önmagában sem pozitív, sem negatív jelentésű megfigyelés, a határok értékelése tehát mindenképp diskurzustól függ. Az a felismerés tudományos és elvi jelentőséggel is bír a történeti ethosz⁵⁰ számára, hogy ezek a választóvonalak mindig szituáltak, átléphetők, konstruáltak; fenntartásuk és megsértésük tehát egyaránt aktív cselekvést feltételez.

Hivatkozott irodalom

- Andrén, Mats – Lindkvist, Thomas (eds.) 2017: *Cultural Borders of Europe: Narratives, Concepts and Practices in the Present and the Past*. New York – Oxford. (<https://doi.org/10.2307/j.ctvw04dv9> – letöltés: 2022. április 24.)
- Baberowski, Jörg 2019: *Az erőszak terei*. Budapest.
- Berger, Stefan – De Baets, Antoon 2016: Reflections on Exile Historiography. *Storia della Storiografia* (69.) 1. 11–26.

és a szubjektív vonatkozásokra irányítják a figyelmet: Vierhaus 1977. Az, hogy egy adott történetíró melyik értelmezést választja, a történetíró nézeteiről legalább annyira (vagy jobban) árulkodik, mint Rankééról.

⁴⁹ Jankélévitch 2018: 35–36.

⁵⁰ Helgesson–Svenungsson (eds.) 2018.

- Burke, Peter 2017: *Exiles and Expatriates in the History of Knowledge, 1500–2000*. Massachusetts. (<https://doi.org/10.2307/j.ctv102bczp> – letöltés: 2022. április 24.)
- Canetti, Elias 1985: *Káprázat*. Budapest.
- D’Oro, Giuseppina 2020: In Defence of a Humanistically Oriented Historiography. The Nature/Culture Distinction at the Time of the Anthropocene. In: Jouni-Matti Kuukkanen (ed.): *Philosophy of History. Twenty-First-Century Perspectives*. London, 216–236. (<https://doi.org/10.5040/9781350111875.0019> – letöltés: 2022. április 24.)
- De Baets, Antoon 2019: *Crimes Against History*. New York – London. (<https://doi.org/10.4324/9780203701171> – letöltés: 2022. április 24.)
- Domanovszky Sándor 1908: Weltgeschichte. Hrsg. von Hans F. Helmolt. I–IX. Bd. Leipzig, Wien, 1899–1907. *Századok* (42.) 7. 615–636.
- Domanovszky, Alexander 1920: Die historischen Rechte Ungarns auf Westungarn. *Pester Llyod (Abendblatt)* (67.) 69. Március 20.
- Domanska, Ewa 2020: The Paradigm-Shift in the Contemporary Humanities and Social Sciences. In: Jouni-Matti Kuukkanen (ed.): *Philosophy of History. Twenty-First-Century Perspectives*. London, 180–197. (<https://doi.org/10.5040/9781350111875.0017> – letöltés: 2022. április 24.)
- Erős Vilmos 2014: Falak és határok a historiográfiában (avagy omnis determinatio...). In: Buhály Attila – Reszler Gábor – Szoboszlai György (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyháza, 283–298.
- Erős Vilmos 2015: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest.
- Ethington, Philip J. 2020: Of Boundaries, Places and Situations. *History and Theory* (59.) 1. 103–127. (<https://doi.org/10.1111/hith.12148> – letöltés: 2022. április 24.)
- Fillafer, Franz Leander 2017: A World Connecting? From the Unity of History to Global History. *History and Theory* (56.) 1. 3–37. (<https://doi.org/10.1111/hith.12000> – letöltés: 2022. április 24.)
- Folbre, Nancy 2009: *Greed, Lust and Gender. A History of Economic Ideas*. New York.
- Frey, Dagobert 1929: *Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung*. Augsburg.

- Fuchs, Eckhardt 2001: Provincializing Europe. Historiography as a Transcultural Concept. In: Eckhardt Fuchs – Benedikt Stuchtey (eds.): *Across Cultural Borders: Historiography in Global Perspective*. New York – Toronto – Oxford, 1–25.
- Gaddis, John Lewis 2002: *The Landscape of History. How Historians Map the Past*. Oxford – New York.
- Gasset, José Ortega Y 2019: *A tömegek lázadása*. Budapest.
- Gieryn, Thomas F. 2018: *Truth-Spots. How Places Make People Believe*. Chicago. (<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226562001.001.0001> – letöltés: 2022. április 24.)
- Gyáni Gábor 2010: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. In: uő: *Az elveszített múlt*. Budapest, 237–265.
- Gyáni Gábor 2020: *A történeti tudás*. Budapest.
- Helgesson, Stefan – Svenungsson, Jayne (eds.) 2018: *The Ethos of History. Time and Responsibility*. New York – Oxford. (<https://doi.org/10.2307/j.ctvw04kkp> – letöltés: 2022. április 24.)
- Hughes-Warrington, Marnie 2013: *Revisionist Histories*. New York. (<https://doi.org/10.4324/9780203769805> – letöltés: 2022. április 24.)
- Jankélévitch, Vladimir 2018: *Az irónia*. Budapest.
- Jerram, Leif 2013: Space: A Useless Category for Historical Analysis. *History and Theory* (52.) 3. 400–419. (<https://doi.org/10.1111/hith.10676> – letöltés: 2022. április 24.)
- Komlosy, Andrea 2018: *Grenzen. Räumliche und soziale Trennlinien im Zeitenlauf*. Wien.
- Kring Miklós 1934: A magyar államhatár kialakulásáról. In: *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4*. Budapest, 3–26.
- Kürmin, Beat – Osborne, Cornelia 2013: At Home and in the Workplace: a Historical Introduction to the „Spatial Turn”. *History and Theory* (52.) 3. 305–318. (<https://doi.org/10.1111/hith.10671> – letöltés: 2022. április 24.)
- Lepetit, Bernard 2004: Tér és történelem. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Budapest, 65–75.
- Mejstrik, Alexander 2006: Welchen Raum braucht Geschichte? Vorstellungen von Räumlichkeit in den Geschichts-, Sozial- und Kulturwissenschaften. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* (17.) 1. 9–64.

- Norton, Claire – Donnelly, Mark 2020: Tales of Im/mobility. Unhistory-ing Migration. In: Jouni-Matti Kuukkanen (ed.): *Philosophy of History. Twenty-First-Century Perspectives*. London, 126–142. (<https://doi.org/10.5040/9781350111875.0013> – letöltés: 2022. április 24.)
- Patterson, Charles 2002: *Eternal Treblinka. Our Treatment of Animals and the Holocaust*. New York.
- Paul, Herman 2016: What Defines a Professional Historian? A Historicizing Model. *Journal of the Philosophy of History* (11.) 2. 1–17. (<https://doi.org/10.1163/18722636-12341322> – letöltés: 2022. április 24.)
- Schlögel, Karl 2018: *Európa-szigetcsoport*. Budapest.
- Schlögel, Karl 2019: Chronotop. Überlegungen zur Räumlichkeit von Geschichte nach dem „spatial turn”. In: Friedrich Wilhelm Graf – Edith Hanke – Barbara Picht (Hgs.): *Geschichte intellektuell: Theoriegeschichtliche Perspektiven*. Tübingen, 19–37.
- Schwerhoff, Gerd 2013: Spaces and the Historians: A Comment From a German Perspective. *History and Theory* (52.) 3. 420–432. (<https://doi.org/10.1111/hith.10677> – letöltés: 2022. április 24.)
- Simon Zoltán Boldizsár 2019: Historicism and Constructionism: Rival Ideas of Historical Change. *History of European Ideas* (45.) 8. 1–20. (<https://doi.org/10.1080/01916599.2019.1653351> – letöltés: 2022. április 24.)
- Simon Zoltán Boldizsár 2020: The Limits of Anthropocene Narratives. *European Journal of Social Theory* (23.) 2. 184–199. (<https://doi.org/10.1177/1368431018799256> – letöltés: 2022. április 24.)
- Snyder, Timothy 2019: *A szabadság felszámolása. Oroszország, Európa, Amerika*. Budapest.
- Soja, Edward W. 1989: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. New York.
- Törő László Dávid 2020: A szellemtörténet kultúrtörténeti vonatkozásai Dagobert Frey és Hans Fehr történészek példáján. *Valóság* (63.) 2. 63–76.
- Vierhaus, Rudolf 1977: Rankes Begriff der historischen Objektivität. In: Reinhart Koselleck – Wolfgang J. Mommsen – Jörn Rüsen (Hgs.): *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*. München, 63–76.
- Woolf, Daniel 2019: *A Concise History of History. Global Historiography from Antiquity to the Present*. Cambridge. (<https://doi.org/10.1017/9781108550789> – letöltés: 2022. április 24.)